

Η ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ DÊR-BALYZEH
(Εἰσαγωγικά — Κείμενον — Σχόλια)

ΥΠΟ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ
Ὁμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

1. Εἰσαγωγικά.

Εἰς τὸν λεγόμενον ἀλεξανδρινὸν ἢ αἰγυπτιακὸν λειτουργικὸν τύπον¹ ἀνήκει ἀναμφιβόλως καὶ ἡ μορφή τῆς Εὐχαριστιακῆς θείας Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἀποσπασματικῶς μαρτυρεῖται ὑπὸ τριῶν ἑλληνιστῶν γεγραμμένων παπυρίων φύλλων, τὰ ὁποῖα τὸ ἔτος 1907 ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τῶν Flinders Petri καὶ W. Grum ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς ἀπὸ χιλιετίας καὶ πλέον κατεστραμμένης κοπτικῆς μονῆς Dêr-Balyzeh, παρὰ τὴν Asiut (Asint) τῆς Ἀνω Αἰγύπτου. Τὰ παπύρινα ταῦτα φύλλα, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν μᾶλλον τὸν ἑβδομὸν αἰῶνα², παρατίθενται εἰς συλλογὰς λειτουργικῶν πηγῶν³, ἀφοῦ προηγουμένως ἐτακτοποιήθησαν καὶ ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν P. de Puniet⁴,

1. Γενικῶς περὶ τῶν λειτουργικῶν οἰκογενειῶν ἡ τύπων βλ. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, ἐν Ἀθήναις 1961. Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Λειτουργικοὶ τύποι, ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα», τόμ. 8, Ἀθήναι 1966, σσ. 199-210. B. Botte, Rites et familles liturgiques, ἐν: A. G. Martimort (ἐκδ.), L' Eglise en prière - Introduction à la Liturgie, Paris - Tournai - Rome - New York 1961, σελ. 15-31· καὶ γερμανιστί: Riten und liturgische Familien, ἐν A. G. Martimort (ἐκδ.), Handbuch der Liturgiewissenschaft, μτφρ. Mirjam Prager, τόμ. 1, Freiburg - Basel - Wien 1963, σ. 16-35 (ἐνθα βλ. πλουσιωτάτην σχετικὴν βιβλιογραφίαν).

2. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 44. Joachim Beckmann, Quellen zur Geschichte des christlichen Gottesdienstes, Gütersloh 1956, σ. 8. Lucien Deiss, Early sources of the Liturgy, Staten Island, N. Y. 1967, σ. 187.

3. Πρβλ. Johannes Quasten, Monumenta eucharistica et liturgica vetustissima, τόμ. 1, Bonn 1935, σ. 37 ἐξ. Joachim Beckmann, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 8. Lucien Deiss, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 188 ἐξ. (εἰς ἀγγλικὴν μετάφρασιν).

4. P. de Puniet, Fragments inédits d' une liturgie égyptienne écrite sur papyrus, London 1907.

Theodor Schermann⁵, C.H. Roberts καὶ B. Capelle⁶.

Τὸ διασωθὲν ἐν τοῖς παπυρίνοις φύλλοις ἐλληνικὸν κείμενον, προερχόμενον ἐξ ἀντιγραφῆς, ἀνάγεται ὑπὸ τῶν Theodor Schermann⁷ καὶ Johannes Quasten⁸ εἰς τὸν τρίτον αἰῶνα.

Ἡ ἀποψὶς αὕτη γίνεται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δεκτὴ ὑπὸ πολλῶν λειτουργιολόγων, ἀναγόντων τὸ κείμενον εἰς τὸν 3ον ἢ 4ον αἰ. Ἔστωσαν ὡς παράδειγμα ὁ Mario Righetti, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ τρίτου ἢ τετάρτου αἰῶνος⁹, ἢ ὁ Leonhard Fendt, ὅστις υἱοθετεῖ τὴν ἀποψιν περὶ τετάρτου αἰῶνος¹⁰, ἢ ὁ ἀείμνηστος καθηγητὴς Παναγιώτης Τρεμπέλας, ὁ ὁποῖος ἀνάγει τὸ ἀρχικὸν κείμενον τῶν παπυρίνων φύλλων τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh μᾶλλον εἰς τὸν τέταρτον αἰῶνα, ἐφ' ὅσον, ἀφοῦ προβάλῃ τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν σχετικὴν ἀποψιν τῶν Theodor Schermann καὶ Johannes Quasten, τονίζει ὅτι ἡ ἀποσπασματικῶς μνημονευομένη ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφορά «πάντως εἶναι παλαιότερα τῆς τοῦ Μάρκου, ἂν μὴ δὲ καὶ τῆς τοῦ Σεραπίωνος, πάντως ὅμως σύγχρονος αὐτῆς»¹¹, (ἥτις ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καθηγητοῦ ἀνάγεται εἰς τὸν 8' αἰῶνα)¹².

Αἱ ἀπόψεις αὗται ἀμφισβητοῦνται ὑπ' ἐκείνων, οἵτινες ὡς χρόνον συγγραφῆς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐλληνικοῦ κειμένου θεωροῦν τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἐγράφησαν τὰ παπύρινα φύλλα, ἥτοι τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰῶνος ἢ τὸν ἑβδομον αἰῶνα. Οὕτως εἰ C. H. Roberts καὶ B. Capelle ἀνάγουν τὴν διαμόρφωσιν τοῦ διασωθέντος ἐλληνικοῦ κειμένου εἰς τὸ τέλος τοῦ ἑκτοῦ αἰῶνος, ἀλλὰ τονίζουν ὅτι τοῦτο περιέχει «μερικὰ πολὺ ἀρχαῖα στοιχεῖα»¹³. Ὁ B. Botte ἐπίσης ση-

5. Theodor Schermann, *Der liturgische Papyrus von Dêr-Balyzeh, eine Abendmahlsliturgie des Ostermorgens: Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, τόμ. 36, 16, Leipzig 1910. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, *Ägyptische Abendmahlsliturgien des ersten Jahrtausendes in ihrer Überlieferung*, Paderborn 1912.

6. C. H. Roberts—B. Capelle, *An early Euchologium. The Dêr-Balyzeh Papyrus enlarged and reedited: Bibliothèque du Museon* 23, Löwen 1949.

7. Theodor Schermann, ἐνθ' ἄνωτ.

8. Johannes Quasten, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 37. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλας, ἐνθ' ἄνωτ.

9. Mario Righetti, *Manuale di storia liturgica*, τόμ. 1, Milano 1950, σ. 120.

10. Leonard Fendt, *Einführung in die Liturgiewissenschaft*, Berlin 1938, σ. 77.

11. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλας, ἐνθ' ἄνωτ.

12. Αὐτόθι, σ. 17. Πρβλ. Εὐαγγέλιου Δ. Θεοδώρου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1975, σ. 212 καὶ 216.

13. C. H. Roberts—B. Capelle, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 52, ἐνθα οὗτοι τονίζουν: «A text which has preserved some very ancient elements but which

μειοῦ, ὅτι ὁ πάπυρος Dêr-Balyzeh περιέχει τὸ ἀπόσπασμα μιᾶς ἀναφορᾶς ἐκ τοῦ 7ου αἰῶνος, οὐχὶ ἐκ τοῦ 4ου αἰῶνος, ὡς προηγουμένως ἐγίνετο δεκτόν¹⁴. Καὶ ἐν ἐγχειριδίοις Λειτουργικῆς ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀποψις περὶ τῆς ἀναγωγῆς τοῦ πρωτοτύπου τοῦ περιεχομένου εἰς τὸ τέλος τοῦ 7ου αἰῶνος. "Ἐστὼ ὡς παράδειγμα τὸ ἐγχειρίδιον τοῦ Joseph Lechner¹⁵.

Ἡ γνώμη τοῦ γράφοντος εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν προέλευσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου ἐκ χρονικῆς περιόδου, ἐγγὺς ἱσταμένης πρὸς τὸν χρόνον τῆς προελεύσεως τῶν εὐρεθέντων παπυρίνων φύλλων. Τὸ σχετικὸν *argumentum e silentio* ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως παλαιότερων χειρογράφων τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου δὲν εἶναι πειστικόν, διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ στερεῖται ἀποδεικτικῆς σημασίας διὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας, κατὰ τοὺς ὁποίους ἔχουν ἐξαφανισθῇ χειρόγραφα περιέχοντα κείμενα, τῶν ὁποίων ἡ ὑπαρξίς εἶναι ἀναμφισβήτητος, μαρτυρουμένη ἄλλως πως. "Ἐπειτα ἐναντίον τῆς μεταγενεστέρας χρονολογήσεως τοῦ κειμένου τῶν παπυρίνων φύλλων συνηγορεῖ ἡ μορφή τῆς περιεχομένης ἐν αὐτοῖς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς καὶ ἰδίως τὸ ὅτι, ὡς θὰ ἐπισημάνωμεν κατωτέρω ἐν σχολίῳ, ὑπάρχει ἐν τῇ ἀναφορᾷ Ἐπίκλησις ἡ ὑπὸ μορφήν πλήρους Ἐπικλήσεως Προεπικήσεως τοῦ Ἀγίου Πνεύματος πρὸς μεταβολὴν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου, ἡ ὁποία προτάσσεται τῶν λόγων τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Μία τοιαύτη πρᾶξις ἀποκλείεται διὰ τὸν ἕκτον ἢ ἑβδομον αἰῶνα, διότι τότε εἰδοποιὸν γνώρισμα ὁλοκλήρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Λατρείας ἦτο τὸ ὅτι ἡ ἐπικρατήσασα μία Ἐπίκλησις ἠκολούθει μετὰ τὴν ἀπαγγελίαν τῶν λόγων τῆς συστάσεως. Ἐξ ἄλλου ἡ εὐσύννοπτος, ἀλλ' ἐξειλιγμένη μορφή τῆς σφωζομένης ἐν τοῖς παπυρίνοις φύλλοις ὡς ἂν Ἐπικλήσεως ἢ Προεπικήσεως καθιστᾷ ἀπίθανον τὴν μνημονευθεῖσαν ἐκδοχὴν τοῦ Theodor Schermann περὶ προελεύσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου αὐτῶν ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ τρίτου αἰῶνος¹⁶. "Οθεν θεωροῦμεν ὡς πιθανώτερον, ὅτι τὸ ἑλληνικὸν κείμενον τῶν παπυρίνων φύλλων ἀνάγεται μᾶλλον εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου αἰῶνος, καθ' ὅς δὲν εἶχε διαμορφωθῇ ἀκόμη ἐν Αἰγύπτῳ ἢ ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὸν Ἀρειανισμόν χρησιμοποιοῦμένη Ἐπίκλησις οὐχὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ (βλ. τὸ δ' σχολίον κατωτέρω).

as a whole can be regarded as a witness only for the time when the papyrus itself was written; about the end of the sixth century».

14. B. Botte, μν. ξ., γαλλ. σ. 24· γερμ. σ. 26.

15. Joseph Lechner, *Liturgik des römischen Ritus, begründet von L. Eisenhofer*, Freiburg im Br. 1953, σ. 200.

16. Theodor Schermann, μν. ξ.

2. Τὸ περιεχόμενον τῶν παπυρίνων φύλλων.

Τὰ παπύρινα φύλλα τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh περιέχουν —συχνάκις εἰς ἐφθαρμένην μορφήν καὶ μετὰ κενῶν χρηζόντων συμπληρώσεως— ἀποσπάσματα θείας Λειτουργίας, ἥτοι ἀποσπάσματα δεήσεως τῶν πιστῶν, εὐχαριστιακῆς εὐχῆς, ἐπινικίου ὕμνου, ἐπικλήσεως, λόγων τῆς συστάσεως τῆς μυστηρίου τῆς θ. Εὐχαριστίας, ἀνάμνησιν, ἀδεήσεις δι' ὧν ἐκζητοῦνται αἱ ἐκ τῆς κοινωνίας ὠφέλειαι καὶ σύμβολον τῆς πίστεως σύντομον, ὑπὸ τῶν νεοφωτίστων ἀπαγγελλόμενον»¹⁷.

Κατωτέρω παραθέτομεν τὸ διασωθὲν κείμενον, ὡς τοῦτο παρουσιάσθη ὑπὸ τῶν Ch. Wessely¹⁸ καὶ Joachim Beckmann¹⁹, κατόπιν ἀποκαταστάσεως τῶν ἐφθαρμένων τμημάτων καὶ συμπληρώσεως τῶν κενῶν:

I verso

- 11 εὐχ>ῃ
- 12 <ὁ προσεστὼς εὐχαριστε>ῃ.
- 13 <τῶν Χερουβ>ιμ δέσποτα παντοκρά-
- 14 <τορ> ἐπουράνι>ε ἐπίσκοπε, πανάρε-
- 15 <τε ... κύριε.> ὁ θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ
- 16 <κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ> ποιήσας τὰ <πάντα>
- 17 <ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰ>ς τὸ εἶναι τὰ <πάντα>
- 18 <καὶ πάντα χωρῶν μόνος δὲ ἀ>χώρη<τος ὢν
- 19 <.....>
- 20 <.....>

II recto

- 1 <.....>
- 2 σοὶ παραστήκουσι>
- 3 κ<ύκλω τὰ Σεραφείμ ἐξαπτέρυγ>ες τῷ ἐνὶ
- 4 κ<αὶ ἐ>ξαπτέρυγες τῷ ἐνὶ> καὶ ταῖς
- 5 μὲν δυσί<κν κατεκά>λυπτον τὸ πρόσω-
- 6 πον καὶ τ<αῖς δυσί>κν τοὺς πόδας καὶ
- 7 ταῖς δυσί<κν ἐπέτα>ντο . πάντα δὲ πάν-
- 8 τοτέ σε ἀ>γιαρίζει . ἀλλὰ μετὰ πάντων
- 9 τῶν σε ἀγιαζόντων δέξαι καὶ τὸν

17. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ.

18. Ch. Wessely, *Les plus anciens monuments du Christianisme écrits sur papyrus II* (Patrologia Orientalis 18), Paris 1924, σ. 425-429.

19. Joachim Beckmann, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 8-10.

- 10 ἡμέτερον ἁγιασμὸν λε<γ>όντων σοι·
 11 Ἄγιος ἅγιος ἅγιος κύριος Σαβαώθ, πλή-
 12 ρης ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ τῆς δόξ<η>ς σου.
 13 πλήρωσον καὶ ἡμᾶς τῆς παρ<ά> σου
 14 δόξης <κα>ὶ καταξίωσον κατ<απ>έμψαι
 15 τὸ πνεῦμα τ<ὸ> ἅγ<ι>όν σου ἐπὶ τὰ κτίσματα
 16 ταῦτα <καὶ ποιήσ>ον τὸν μὲν ἄρτον
 17 σῶμα τ<οῦ> κυρίου καὶ > σωτήρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ
 18 <τὸ> δὲ ποτήριον αἷμα τῆς καινῆς

II verso

- 1 <διαθήκης. ὅτι ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν ᾗ νυκ->
 2 τ<ὴ> παρεδίδοτο λαβὼν ἄρτον ἔκλα->
 3 σε <καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν>
 4 τοῖς μα<θηταῖς αὐτοῦ καὶ ἀποστό<λοις>
 5 εἰπὼν· λ<ά>βετε φάγετε πάντες ἐξ
 6 αὐτοῦ· τοῦτό μ<οῦ> ἐστιν > τὸ σῶμα τὸ
 7 ὑπ<ὲρ> ὑμῶν διδ<όμενον> εἰς ἄφεσιν
 8 ἁμαρτιῶν· ὁμο<ίως> με>τὰ τὸ δειπνῆ-
 9σαι λαβὼν ποτήριον <καὶ> εὐλογήσας
 10 καὶ πιὼν ἔδωκεν αὐτοῖς εἰπὼν·
 11 λάβετε, πίετε πάντες ἐξ αὐτοῦ· τοῦ-
 12 τό μ<οῦ> ἐστιν τὸ αἷμα τὸ ὑπ<ὲρ> ὑμῶν
 13 ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν·
 14 ὁσά<κις> ἐάν ἐσθίητε τὸν ἄρ<τον> τοῦτον,
 15 πί<νη>τε δὲ τὸ ποτήριον <το>ῦτο,
 16 τὸν ἐμὸν θάνατον καταγ<γέλλ>ετε,
 17 τὴν ἐμὴν ἀνάστ<ασιν> ὁμολογ<εῖτε>·
 18 τὸν θάνατόν σου <καταγγέλλ>ομεν,
 19 τὴν ἀνάστασίν <σου> ὁμολογοῦμ<εν>
 20 καὶ δεόμεθα τ<

III recto

- 1 <.....μέτο>χοι>
 2 τῆς δ<ωρεᾶς> σου εἰς δύναμιν πνεύματος
 3 ἁγίου <εἰς> β<εβαίωσιν> καὶ προσθήκην
 4 πίστε<ως>· εἰς ἐλπίδα τῆς μελλού-
 5 σης α<ίων>λου ζωῆς διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν

6 Ἰησοῦ Χριστοῦ <δι' οὗ> σοι τῷ πατρὶ ἡ δόξα σὺν <ἀ-
7 γίῳ <πνεύματι εἰς> τοὺς αἰῶνας ἀμήν²⁰.

Διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ νεοφωτίστου ὁμολογίαν τῆς πίστεως ἐν ταῖς παπυρί-
νοις φύλλοις Dêr-Balyzeh ὑπάρχει τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα:

α' Ὁ νεοφώτιστος
ὁμολογεῖ τὴν πίστιν οὕτως·
πιστεύω εἰς Θεὸν πατέρα πάντοκράτορα
καὶ εἰς τὸν μονογενῆ Αὐτοῦ Υἱὸν τὸν
Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον
καὶ εἰς σαρκὸς ἀνάστασιν καὶ ἁγίαν
Καθολικὴν Ἐκκλησίαν²¹.

3. Σχόλια περὶ τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh.

α') Τὰ ἀποσπάσματα τῶν παπυρίνων φύλλων τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh παρουσιάζουν ἐν τῶν σπουδαιότερων δειγμάτων παλαιοχριστιανικῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἢ αἰγυπτιακοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Ἡ ἀναφορὰ αὕτη πα-
ρουσιάζει ὁμοιότητάς τινας πρὸς τὴν Εὐχαριστιακὴν θεῖαν Λειτουργίαν τοῦ Εὐ-
χολογίου τοῦ Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμούεως²² καὶ τῆς λεγομένης Λειτουργ-
γίας τοῦ ἁγίου Μάρκου²³, ὡς καὶ ὁμοιότητας πρὸς τὰς καθ' ὅλου ἀνατολικὰς
λειτουργίας, ἀλλ' ἔχει καὶ ἰδιοτυπίας μὴ ὑπαρχούσας εἰς ἐκεῖνας.

β') Τὸ εὐσύνοπτον τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς μαρτυ-
ρεῖ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς.

20. Ἐνθ' ἄνωτ.

21. Αὐτόθι, σ. 10.

22. Περὶ τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζεται καὶ ὑπὸ τῆς
«Βιβλιοθήκης Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἑκκλησ. Συγγραφέων» (ἐκδ. Ἀποστολικῆς Δια-
κονίας), τόμ. 43, σ. 71-84, βλ. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 15 ἐξ.
Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Μαθήματα Λειτουργικῆς ..., σ. 212. Pante-
leimon Rodopoulos, The Sacramentary of Serapion, Thessaloniki 1967.
A. Dmitrijevskij, Ἐν Εὐχολόγιον τοῦ δ' αἰῶνος, συντεθὲν ὑπὸ Σεραπίωνος,
ἐπισκόπου Θμούεως (ρωσιστί), Kiev 1894. F. E. Brightman, The Sacramentary
of Serapion of Thmuis. The Journal of Theological Studies, τόμ. 1, London 1900,
σ. 88-113, 247-277.

23. Περὶ τῆς ἀρχαίας αἰγυπτιακῆς λειτουργίας τοῦ ἁγίου Μάρκου βλ. Εὐαγγέ-
λου Δ. Θεοδώρου, Λειτουργικοὶ τύποι..., στ. 201-202. Παναγιώτου Ν. Τρεμ-
πέλα, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 55 ἐξ., ἐνθα ἰδὲ καὶ Βιβλιογραφίαν. Πρβλ. B. B. Botte, ἔνθ' ἄνωτ.,
γαλλ. σ. 274 καὶ γερμ. σ. 296.

γ') Ἡ μορφή τῆς Ἑπικλήσεως («καταξίωσον καταπέμψαι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιόν σου ἐπὶ τὰ κτίσματα ταῦτα καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὸ δὲ ποτήριον αἷμα τῆς καινῆς διαθήκης») μαρτυρεῖ τὴν πορείαν τῆς ἐξελιξέως τῆς παρὰ τῇ «Ἀποστολικῇ Παραδόσει» τοῦ Ἱππολύτου μορφῆς τῆς Ἑπικλήσεως πρὸς θεϊαν κοινωνίαν»²⁴ πρὸς τὴν παρὰ τῇ Ἀνατολῇ ἐπικρατήσασαν Ἀπὸ κλήσιν διὰ μεταβολὴν τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου εἰς σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Κυρίου. Ὅθεν τὸ περιεχόμενον καὶ ἡ δομὴ τῆς ἀναφορᾶς Dêr-Balyzeh, ἥτις εἶναι ἀναφορὰ τοῦ χώρου τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ-αἰγυπτιακοῦ τύπου, ὁμοιάζουν πρὸς τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν δομὴν τῆς ἀναφορᾶς τοῦ συριακοῦ λειτουργικοῦ τύπου, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἐπέδρασεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ βυζαντινοῦ λειτουργικοῦ τύπου. Ἡ ὁμοιότης αὕτη μαρτυρεῖ εἴτε ἀλληλεπίδρασιν τοῦ αἰγυπτιακοῦ καὶ τοῦ συριακοῦ λειτουργικοῦ τύπου, εἴτε ἐξάρτησιν ἀμοφοτέρων ἐκ κοινῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ παλαιᾶς λειτουργικῆς παραδόσεως, ἥτις ἐνδεχομένως ἐπέδρασεν ἐπὶ τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν τοῦ Ἱππολύτου, δοθέντος ὅτι οὗτος κατήγετο πιθανῶς ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς²⁵. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι προφανές ὅτι ἡ Ἐπικλήσις τῆς εὐχαριστιακῆς ἀναφορᾶς τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh ἀποτελεῖ ἐν δ ι α μ ε σ ο ν τύ π ο ν, κατὰ τὴν ἐξελικτικὴν πορείαν, ἀπὸ τῆς ὑπὸ τοῦ

24. Ἡ Ἐπικλήσις παρὰ τῷ Ἱππολύτῳ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Καὶ δεόμεθά σου, ὅπως καταπέμψῃς τὸ ἅγιόν σου Πνεῦμα ἐπὶ τὴν θυσίαν (προσφορὰν) τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας, (ἥν) ἐνώσας δολίης πᾶσι τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἁγίοις εἰς πλήρωσιν Πνεύματος ἁγίου πρὸς βεβαίωσιν πίστεως ἐν ἀληθείᾳ, ἵνα σε αἰνέσωμεν...») («Et petimus, ut mittas Spiritum tuum sanctum in oblationem sanctae Ecclesiae; in unum congregans, des omnibus qui percipiunt [de] sanctis in repletionem Spiritus sancti, ad confirmationem fidei in veritate, ut te laudemus...»): Anton Hänggi-Irmgard Pahl, *Prex eucharistica - Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Friburg Suisse 1968, σ. 80-81. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, *Τὰ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως* τοῦ Ἱππολύτου, Ἀθήναι 1978. Τοῦ Ἰδίου, *Μαθήματα Λειτουργικῆς*, σ. 161.

25. Berthold Altaner, *Patrologie - Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*, Freiburg 1958. Ὁ J. M. Hanssens πιστεύει, ὅτι πατρὶς τοῦ Ἱππολύτου ἦτο ἡ Ἀλεξάνδρεια (J. M. Hanssens, *La Liturgie d'Hippolyte. Ses documents, son titulaire, ses origines et son caractère*, Ρώμη 1959, σ. 509). Ὁ καθηγητὴς Στυλιανὸς Παπαδόπουλος ἐπισημαίνει: «Ὁ Ἱππολύτος ἦταν Ἑλληνας θεολόγος, ποὺ ἔδρασε στοὺς κόλπους τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Ἐκπροσωποῦσε βασικὰ τὴν μικρασιατικὴ καὶ συριακὴ παράδοση» (Στυλιανὸς Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1977, σ. 370· πρβλ. σ. 374: «ἦταν ἑλληνικῆς καταγωγῆς»). Ἡ Ἀλεξανδρινὴ ἐπίδρασις ἐπὶ τὸν Ἱππολύτον τονίζεται καὶ ἐν H. Eilers, *Die Kirchenordnung Hippolyts von Rom*, Paderborn 1938, σ. 100, 147 ἐξ., 191 ἐξ., 304. Πρωτοπρ. Ἐμμανουὴλ Σημανθηράκης, Ἡ παρὰ τοῖς ρωμαιοκαθολικοῖς τελεσιουργία τῶν μυστηρίων τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας μετὰ τὴν Β' Σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ ἐξ ἐπόψεως ὁρθοδόξου, Διatriβὴ ἐπὶ διδασκαρίᾳ, ἐν Ἀθήναις 1979, σ. 262, ὑποσημ. 103.

Ἱποπολύτου παρουσιαζομένης μορφῆς τῆς Ἐπικλήσεως πρὸς τὴν πλήρως διαμορφωμένην συριακὴν-βυζαντινὴν Ἐπίκλησιν²⁶.

δ') Ἡ πνευματολογικὴ Ἐπίκλησις τῆς ἀναφορᾶς τῶν παπυρίων φύλων Dêr-Balyzeh εἶναι διάφορος τῆς Χριστολογικῆς Ἐπικλήσεως τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Σεραπίωνος ἐπισκόπου Θμουέως (κάτω Αἰγύπτου), ἥτις Ἐπίκλησις ἀνήκει εἰς μεγάλην παραφυάδα τοῦ αὐτοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἢ αἰγυπτιακοῦ λειτουργικοῦ τύπου καὶ ἐκφράζει τὴν ἐπὶ τὴν λατρείαν ἐπίδρασιν τῆς κατὰ τῆς αἰρέσεως τοῦ Ἀρείου στρεφομένης ἀλεξανδρινῆς θεολογίας, ἥτις ἐτόνιζε τὴν σάρκωσιν καὶ ἐνανθρώπησιν τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἀγίας Τριάδος. Ἐν τῇ Ἐπικλήσει ταύτῃ ζητεῖται ἡ ἐπὶ τὸν ἄρτον καὶ οἶνον κάθοδος οὐχὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ: «Ἐπιδημησάτω, Θεὲς τῆς ἀληθείας, ὁ ἅγιός Σοῦ Λόγος ἐπὶ τὸν ἄρτον τοῦτον, ἵνα γένηται ὁ ἄρτος σῶμα τοῦ Λόγου, καὶ ἐπὶ τὸ ποτήριον τοῦτο, ἵνα γένηται τὸ ποτήριον αἷμα τῆς ἀληθείας»²⁷. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Αἰγύπτου πιθανῶς παρομοίαν ἐπίκλησιν ἔχει ὕπ' ὄψει του καὶ ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὅστις λέγει χαρακτηριστικῶς: «Οὗτος ὁ ἄρτος καὶ τοῦτο τὸ ποτήριον, ὅσον οὕτω εὐχαὶ καὶ ἱκεσίαι γεγόνασιν, ψιλὰ εἰσὶν· ἐπ' αὐτὰ δὲ αἱ μεγάλα εὐχαὶ καὶ ἱκεσίαι ἀναπεμφθῶσι, καταβαλίνει ὁ Λόγος εἰς τὸν ἄρτον καὶ τὸ ποτήριον, καὶ γίνεται αὐτοῦ σῶμα»²⁸.

26. Εὐαγγέλιον Δ. Θεοδώρου, Μαθήματα Λειτουργικῆς, σ. 163, ἐνθα σημειοῦμεν, ὅτι ἡ παρὰ τῇ «Ἀποστολικῇ Παραδόσει» μορφή τῆς Ἐπικλήσεως ἐξειλήθη εἰς τὴν συριακὴν - βυζαντινὴν Ἐπίκλησιν. Ἡ πρὸς Θεῖαν Κοινωνίαν Ἐπίκλησις διεμορφώθη εἰς ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν προϋπόθεσιν τῆς Θείας Κοινωνίας, τ.ἔ. εἰς Ἐπίκλησιν μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, τοῦ κυρίου τόνου τεθέντος ἐπὶ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τὰ προκείμενα δῶρα. Περισσότερα περὶ τῆς Ἐπικλήσεως βλ. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Αἱ Τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας, Ἀθῆναι 1935, σ. 111 ἐξ. Josef Andreas Jungmann, Liturgie der christlichen Frühzeit bis auf Gregor den Grossen, Freiburg (Ἐλβετία) 1967, σ. 77. Τοῦ Ἰδίου, Missarum Sollemnia - Eine genetische Erklärung der römischen Messe, τόμ. 2, Wien - Freiburg im Br. - Basel 1962, σ. 238 ἐξ. Odo Casel, Zur Epiklese, ἐν Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 3 (1923) σ. 100-102. Τοῦ Ἰδίου, Neue Beiträge zur Epiklesenfrage, ἐν Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 4 (1924) 169-178.

27. Σεραπίωνος, ἐπισκόπου Θμουέως, Εὐχὴ προσφύρου IV, ἐν J. Quasten, μν. ξ., σ. 62-63.

28. Μ. Ἀθανασίου, Λόγος εἰς τοὺς βαπτιζομένους, Ἀπόσπασμα, Migne Ἐ.Π., τόμ. 26, στ. 1325. Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἑκκλησιᾶς. Συγγραφέων, τόμ. 33, σ. 216. Ὑπάρχουν ἐνδείξεις, ὅτι καὶ ἐκτὸς τῆς Αἰγύπτου ἐχρησιμοποιεῖτο ἡ Χριστολογικὴ ἐπίκλησις. Χαρακτηριστικῶς ὁ ἅγιος Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς ἐν τῇ ἐπιστολῇ ροα' (Migne Ἐ.Π., τόμ. 37, στ. 280) γράφει: «Ἄλλ' ὃ θεοσεβέστατε, μὴ κατόκνει καὶ προσεύχεσθαι καὶ πρεσβεῖν ὑπὲρ ἡμῶν, ὅταν λόγῳ καθελέκῃς τὸν Λόγον,

“Ὅθεν εἶναι προφανὴς ὁ «πλουραλισμός» τῶν ἐν τῷ αὐτῷ αἰγυπτιακῷ τύπῳ λειτουργικῶν μορφῶν. Ἡ ἀναφορὰ τῶν παπυρίνων φύλλων Dêr-Balyzeh εἶναι δεῖγμα τῆς πορείας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς πρὸς ἐνοποίησιν τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

ε') Ἐν τῇ Ἀναφορᾷ τῶν παπυρίνων φύλλων Dêr-Balyzeh ἡ Ἀνάμνησις περιορίζεται εἰς δύο μόλις ἡμιστίχια («τὸν θάνατόν σου καταγγέλλομεν, τὴν ἀνάστασίν σου ὁμολογοῦμεν»), ἀκολουθοῦσα μετὰ τοὺς εἰς τὸ στόμα τοῦ Κυρίου τιθεμένους λόγους τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Α' Κορ. ια' 26): «Ὅσάκις ἐὰν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτο, πίνητε δὲ τὸ ποτήριον τοῦτο, τὸν ἐμὸν θάνατον καταγγέλλετε, τὴν ἐμὴν ἀνάστασιν ὁμολογεῖτε»²⁹ (πρβλ. καὶ τὴν Ἀνάμνησιν ἐν τῇ θεῇ Λειτουργίᾳ τοῦ Μ. Βασιλείου).

στ') Αἱ λέξεις «καὶ δεόμεθα» μετὰ τὴν Ἀνάμνησιν ὠδήγησαν τὸν S. Salaville νὰ συμπεράνῃ ὅτι αὗται ἦσαν αἱ πρῶται λέξεις ἀπολεσθείσης δευτέρας Ἐπικλήσεως, δοθέντος ὅτι ἐν αἰγυπτιακαῖς ἀναφοραῖς ἀπαντᾶται διπλῇ Ἐπικλήσει³⁰.

ζ') Τὸ ὅτι, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἐσημειώσαμεν, προτάσσεται ἡ πνευματολογικὴ Ἐπικλήσις τῶν λόγων τῆς συστάσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἀποτελεῖ ἐνδιαφέρουσαν ἰδιοτυπίαν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς διαμορφώσεως τῆς Εὐχαριστιακῆς θείας Λειτουργίας ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ, δοθέντος ὅτι ἡ Ἐπικλήσις αὕτη, καὶ ἂν ἀκόμη ἔχῃ, ὡς ἐν τῇ λεγομένῃ λειτουργίᾳ τοῦ ἁγίου Μάρκου καὶ ἄλλαις αἰγυπτιακαῖς ἀναφοραῖς, τὸν χαρακτῆρα προπαρασκευαστικῆς Προεπικλήσεως³¹, ἔχει σχεδὸν ἀναπτυχθῇ εἰς προτασσομένην τῶν λόγων τῆς συστάσεως προσευχὴν, ἔχουσιν πάντα τὰ εἰδολογικὰ γνωρίσματα Ἐπικλήσεως («καταξίωσον καὶ ταπεινῶσαι τὸ Πνεῦμα... ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον σῶμα ..., τὸ δὲ ποτήριον αἷμα τῆς καινῆς διαθήκης»), ἥτις δὲν καθίστα ἀναγκαίαν τὴν ὑπαρξίν τῆς τυχὸν ἀπολεσθείσης δευτέρας Ἐπικλήσεως.

η') Τὸ ὅτι ἐν τῇ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀναφορᾷ ἡ Ἐπικλήσις ἦ —ὡς ἐν ἄλ-

ἔταν ἀναιμάκτῃ τομῇ σῶμα καὶ αἷμα τέμνης δεσποτικόν, φωνὴν ἔχων τὸ ξίφος». Καὶ ὁ Ἱερώνυμος ὁμιλεῖ περὶ ἐπισκόπων, οἵτινες «ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ δέονται διὰ τὴν ἔλυσιν τοῦ Λόγου» (Migne P.L., τόμ. 25, στ. 1377).

29. Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς, σ. 30-31. Πρβλ. Josef Andreas Jungmann, Missarum Sollemnia..., τόμ. 2, σ. 273-274.

30. S. Salaville, La double épiclese des anaphores égyptiennes, ἐν Échos d'Orient 13 (Paris 1910), σ. 133 καὶ ἐξῆς.

31. «Πλήρωσον ὁ Θεὸς καὶ αὐτὴν τὴν θυσίαν τῆς παρὰ σοῦ εὐλογίας διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ παναγίου σου πνεύματος»: F. E. Brightman, Liturgies Eastern and Western, Oxford 1965, σ. 132.

λαις αἰγυπτιακαῖς ἀναφοραῖς— ἡ Προεπίκλησις προτάσσεται τῶν λόγων τῆς συστάσεως, ἐχρησιμοποιήθη ὡς πρότυπον εἰς τὰς εὐχαριστιακὰς ἀναφοράς, τὰς ὁποίας ἐδημιούργησεν ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴν πραγματοποιηθεῖσαν ὑπ' αὐτῆς λειτουργικὴν μεταρρύθμισιν μετὰ τὴν Β' Σύνοδον τοῦ Βατικανοῦ, ἥτις μεταρρύθμισις ἀπέβλεπεν εἰς τὴν προσέγγισιν πρὸς τὸ πνευματολογικὸν περιεχόμενον τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολικῆς Λατρείας³².

θ') Ἡ δομὴ τῶν διασωθέντων τμημάτων τῆς ἀναφορᾶς τῶν παπυρίνων φύλλων τῆς μονῆς Dêr-Balyzeh εἶναι τοιαύτη, ὥστε παρουσιάζει ὡς μίαν ἐνότητα, κατὰ τρόπον εὐσύνοπτον καὶ ἐπιγραμματικόν, πάντα τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς διὰ τῶν αἰώνων τελεσιουργίας τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ ὑπομιμνήσκει τοὺς λόγους τοῦ ἀειμνήστου προτεστάντου καὶ φίλου τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας Καθηγητοῦ Friedrich Heiler, ὅστις ἐτόνισεν ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Λατεῖα ἐξελισσομένη ἔμεινε πιστὴ εἰς τὸ αἷτημα τῆς διατηρήσεως τῆς ἀπρωτοχριστιανικῆς καὶ παλαιᾶς χριστιανικῆς πράξεως... Εἰς τὰς πλουσιωτάτας μορφάς της περιλαμβάνεται τὸ αὐτὸ μυστήριον, ὅπερ ἄλλοτε ἦτο κεκρυμμένον εἰς ἀπλουστεράς μορφάς. Ὡς οἱ Χριστιανοὶ τοῦ δ' αἰῶνος, ὡς οἱ Χριστιανοὶ τῆς ἐποχῆς τῶν μαρτύρων καὶ τῶν ἀποστόλων, τοιοῦτοτρόπως ὡσαύτως καὶ σήμερον οἱ πιστοὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς λαμβάνουν πεῖραν, ὅτι ἐν τῇ εὐχαριστιακῇ λειτουργίᾳ ὁ Ἐσταυρωμένος καὶ Ἀναστὰς Χριστὸς εἶναι παρὼν καὶ ὅτι μετ' αὐτοῦ ἡ δόξα καὶ ἡ μακαριότης τοῦ οὐρανοῦ κατέρχονται εἰς τὴν γῆν»³³.

32. Περισσότερα σχετικῶς βλ. ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευθείσῃ ἀξιολογωτάτῃ διδακτορικῇ διατριβῇ τοῦ ἱερατικῶς προῖσταμένου τῆς Ὁρθοδόξου Ἑλληνικῆς παροικίας τῆς Ζυρίχης πρωτοπρ. π. Ἑμμανουὴλ Σημανδηράκη, σ. 186 ἐξ.

33. Friedrich Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München 1937, σ. 327.